

לֵךְ לֵךְ

עיונים ביצירתו של
אברהם יהושע השל

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה: פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' זאב הרוי

פרופ' חנוך בן פזי

לֵךְ לֵךְ

עיונים ביצירתו של
אברהם יהושע השל

בעריכת

בנימין איש שלום ודרור בונדי

Get Thee

Studies in Abraham Joshua Heschel's Oeuvre

עריכה לשונית: ד"ר אילנה שמיר

עיצוב עטיפה: ד"ר דפנא לוין

תצלום: Joel Orent

מסת"ב: 978-965-90042-9-4 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשע"ט – 2018

Copyright 2018 by Idra Publishing ©

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

לֶךְ לֶךְ מֵתוֹךְ הָרֶגֶל מִחֻשְׁבָּה וּשְׁגֵרַת הַחַיִּים
לֶךְ לֶךְ מִכָּל הַשְׁקָפָה קְלוּשָׁה וּשְׁאֲנוֹת שְׂדוּפָה
לֶךְ לֶךְ מִן הַהִתְאָכֳזֳרוֹת וּמִקְשִׁיחוֹת הַלֵּב.

[אברהם יהושע השל, אלוהים מאמין באדם, עמ' 98]

תוכן העניינים

בנימין איש שלום	
9.....	אקדמות מילין
דרור בונדי	
13.....	הקדמה: אברהם יהושע השל בישראל
שער ראשון	
אברהם יהושע השל בדיאלוג	
35.....	אברהם יהושע השל
35.....	ראיונות עם אברהם יהושע השל בישראל, קיץ 1965
47.....	אברהם יהושע השל
47.....	הספד על בובר במסגרת שיחה בבית הנשיא שז"ר
57.....	שושנה השל
57.....	חברות במסורת הנבואית: אברהם יהושע השל ומרטין לותר קינג ג'וניור
75.....	אביעד הכהן
75.....	"בעל תשובה" ו"בעל שאלה": כשאברהם (יהושע השל) פגש את אליעזר (ויזל)
שער שני	
סוגיות יסוד בהגותו של השל	
131.....	אפרים מאיר
131.....	ריבוי ואחדות בהגותו של השל
149.....	ש"י הלד
149.....	איזה סוג של אלוהים?
159.....	אלכסנדר אבן-יחנן
159.....	איש האמונה בודד? ה"בדידות" בשירת הנעורים של השל
159.....	כרקע להבנת הגותו
187.....	דרור בונדי
187.....	ההלכה בהגותו של אברהם יהושע השל
221.....	מיכאל מרמור
221.....	די לחכימא ברמיזא: הסתרה, הצפנה ורמיזה בכתבי א"י השל

שער שלישי

מקורות היהדות בהגותו של השל

- אברהם יצחק גרין
245 אברהם יהושע השל: תרגום החסידות עבור האדם המודרני
רבקה הורביץ
265 רעיונותיו של השל על התפילה ומקורותיהם החסידיים
משה אידל
285 אברהם יהושע השל על מיסטיקה וחסידות
אלון גושן-גוטשטיין
311 "תורה מן השמים" באספקלריה של מחשבת חז"ל
יהודה ברנדס
349 התודעה הדיאלקטית ב"תורה מן השמים"
ראובן קימלמן
אברהם יהושע השל: התיאולוגיה של היהדות והכתיבה
365 מחדש של תולדות המחשבה היהודית

שער רביעי

השל על רקע זמנו – זיקה והשפעה

- דב שוורץ
פנומנולוגיה של הטקסט המדרשי: עיון מחדש ב"תורה מן השמים
399 באספקלריה של הדורות"
חנוך בן פזי
423 התקווה כמודל של ההיסטוריה: אברהם יהושע השל בעקבות הרמן כהן
עינת רמון
457 פרגמטיזם יהודי: הרוע בהגותו של אברהם יהושע השל

נספחים

- רשימת קיצורים לכתבי השל 485
רשימת המשתתפים 489
רשימת המאמרים שפורסמו בעבר בבימות אחרות 491

בנימין איש שלום

אקדמות מילין

אתגרים משמעותיים עומדים בפני יהדותו של אדם מודרני והם מציבים סימני שאלה על הצדקת הנאמנות לאמונה ולמסורת היהודית העתיקה. פרנץ רוזנצווייג נתן ביטוי עז וציורי למצב הקיומי היהודי באומרו כי בימינו "יהדותו של כל אחד ואחד רוקדת על ה'מדוע' כעל חודה של מחט".

גורמים רבים למבוכה האמונית: בעידן של חשיבה מדעית קשה לקבל מושג של אלוהים כישות מטפיזית, קל וחומר כישות בעלת "אישיות" המקיימת יחסי גומלין עם האדם. לא פחות מכך קשה לקבל רעיון של תורה הניתנת או נגלית משמים. אין זה פשוט להבין את הנבואה כתופעה שאיננה התרחשות סובייקטיבית, פסיכולוגית גרידא, וודאי שהתבוננות בטבע האדם ובתולדותיו מעלות תהיות על קיומו של סדר מוסרי או צדק אלוהי בהנהגת ההיסטוריה. האדם המודרני מאמין כי המציאות ניתנת להסבר באמצעות דיסציפלינות מדעיות במונחים פיזיקליים, ביולוגיים, היסטוריים, סוציולוגיים, פסיכולוגיים וכיו"ב. ואולם אין בכל ההסברים המדעיים מענה לשאיפתם של בני אדם למשמעות, לקשר עמוק עם המוחלט, ולא־ינטואיציה האומרת כי לא ייתכן שביסוד הטבע, ביסוד היקום המופלא והמרהיב, לא מצויה ישות בעלת תודעה ורצון אשר חוללה את כל ההווה. לא ייתכן כי עולם מופלא זה יותר מושלם מן הישות שחוללה אותו.

אברהם יהושע השל נטוע בכל הווייתו בעולם המודרני והוא מודע היטב לפרספקטיבה המיוסדת על אדני המדע והדיסציפלינות הביקורתיות. ואולם באותה עת הוא מושרש עמוק בעולמה של היהדות האמונית. הוא יונק מן החוויה הקיומית החסידית של אבותיו ואבות אבותיו ומתוך המורכבות של היותו בן־בית בשני עולמות, הוא נחלץ להתמודדות ה־רואית עם אתגר האמונה בעידן המודרני.

השל נדרש לשאלות היסודיות מתוך התבוננות מעמיקה ויושר אינטלקטואלי, תוך הימנעות מקלישאות וסיסמאות ומתוך חתירה למגע עם ממד העומק של המציאות ולחוויה אמונית כנה ואותנטית. ואולם האמונה, לדידו של השל, אין

משמעה תמונת מציאות מטפיזית מדויקת כי אם חוויה של נוכחות אלוהים בחייו של האדם, בכל אורחותיו, במעשיו ובשיח שהוא מקיים עם זולתו. נוכחות אלוהים היא המשמעות העמוקה הטמונה בכל מעשה, במניע טהור ובכוונה נאצלת. האדם משתוקק למגע עם ממד העומק של קיומו, אך אין זה מובן מאליו שאכן יזכה לכך. קיומה של חוויית נוכחות אלוהים בחייו, היא גופא, מבחינת השל, המענה האלוהי החיוני כל כך, היא מחווה שאינה תלויה באדם עצמו והיא מעידה על מקורה הטמיר.

ואולם עם זאת שהשל רואה בנוכחות אלוהים את ממד העומק והמשמעות של הקיום האנושי, הרי אחרי ככלות הכול האדם הוא שעומד במוקד עניינו. האדם בעיניו הוא גם מושא ההתייחסות של אלוהים עצמו: אלוהים מבקש את האדם. האדם אכן ניצב במרכז, אך לא מתוך גישה של אנוכיות. אלוהים מבקש את האדם כיוון שהוא רואה בו שותף לבריאה, שותף לעשיית הטוב, שותף לעילויה של המציאות אל ספרת הקדושה. עילוי זה משמעו חשיפת ממד עומק של המעשה המוסרי, כמעשה המחולל קדושה בחיים הממשיים. היהדות, בעיני השל, משמעה חיבור אל הקדושה באמצעות המעשה המוסרי. המציאות קוראת לאדם, אלוהים מבקש את האדם והיהדות היא תגובת עומק לקריאתה של המציאות, לבקשתו של אלוהים.

כאן נכנס לתמונה העם היהודי. משמעות קיומו של עם ישראל אינו חוויה או עיקר אמונה, כי אם חיים בממד של קדושה, כלומר חיים של עשייה מתוך תודעת עומק המשמעות של המעשה. חייו של היחיד מישראל מקבלים את משמעותם בהיותו "פרק בסימפוניית הדורות", בהיותו עלה מלבבל היונק את חיותו מן הגזע. אך "עם ישראל אינו קיים כדי להתקיים, אלא כדי לטפח את 'חזון האלוהים'".¹

יתר על כן, עם ישראל אינו קיים לעצמו ועבור עצמו בלבד. השל קובע כי "משימתה של הפילוסופיה היהודית בימינו אינה לתאר את מהותה של היהדות כי אם לתאר את הרלוונטיות האוניברסלית שלה, את השלכות תביעותיה על סיכוייו של האדם לשמור על צלם אנוש".²

בספר המוגש בזה לפני הקורא אנו מבקשים לתרום את תרומתנו למשימתה של הפילוסופיה היהודית בימינו, כפי שמתארה אברהם יהושע השל. דמותו של השל מתייחדת כאחד ההוגים היהודיים הבולטים של המאה העשרים, אשר מעגלי ההשפעה שלו חורגים מגבולות העם היהודי. הרלוונטיות

1 אלוהים מבקש את האדם, עמ' 333 (לרשימת הקיצורים לכתבי השל ראו בעמ' 485 ואילך).

2 שם, עמ' 331.

של הגותו נובעת מכך שאינו עוסק בסוגיות ובשאלות האופייניות לעם היהודי או לאדם היהודי בלבד, כי אם תוך עיון בשאלות היסוד של היהדות הוא בעצם נוגע בשאלות היסוד של האדם באשר הוא אדם, בשאלות היסוד של האנושיות. בשורתו של השל לאדם המודרני היא בכך, שהוא הראה כי גם בתחומה של תודעה מודרנית תיתכן אמונה אותנטית, אשר אינה בעלת אופי מייתי ואינה טוענת טענות מטפיזיות, ועם זאת היא ממלאת את חייו חיוניות ומשמעות וקוראת לו להיטיב, להתקדש, לתקן עולם במלכות שדי.

כאן מקום להודות לתלמידי ועמיתי ד"ר דרור בונדי, אשר התמחה בהגותו וביצירתו של אברהם יהושע השל והתגייס להנגשת תורתו לציבור הישראלי. ללא בקיאותו המופלגת בכתבי השל, מסירותו להפצתם והתמדתו לאורך שנים בהוראה, בכתובה, תרגום ועריכה של כתביו, לא היה ספר זה רואה אור עולם. תפילתי כי יהיו אמרינו לרצון ונזכה להגדיל תורה ולהאדירה.

הקדמה: אברהם יהושע השל בישראל

נדמה שהעברית כמעט החרימה את השל [...] אני מתעכב על הנקודה הזאת משום שאני סבור, בצער רב מאוד, שהיא מלמדת אותנו עד כמה אנו עניים ברוח בארץ [...] כמה צרים האופקים האקדמיים שלנו, ועד כמה מקובעת היהדות הרבנית בארץ.¹

הספר שלפניכם הוא קובץ המאמרים העברי הראשון על הגותו של אברהם יהושע השל (1907-1972). מטרתו הבסיסית היא לתקן את אחד מן הגילויים המביכים ביותר של הישראליות – כפי שניכר מציטוט "העדות מהשטח" של אדמיאל קוסמן בהארץ בשנת 2000 – ולהזמין את ההשתתף בתיקון זה. קשה להאמין, אך השל, הפילוסוף היהודי והפעיל החברתי שכה נודע בארצות הברית, כמעט לא הוכר בארץ עד לפני עשור. את רוב ספריו – שעדיין מהווים רבי-מכר בארצות הברית ושתורגמו לשפות רבות – כמעט ולא ניתן היה להשיג כאן. למעט הקהילה האנגלוסקסית ומעט אינטלקטואלים, איש לא שמע עליו. פחות מעשרה מאמרים אוטריים פורסמו בעברית על הגותו בשלושים השנים הראשונות שלאחר מותו, אחוז קטנטן ממה שפורסם באותה עת בשפות אחרות. לעיתים רחוקות הוא זכה להתייחסות כלשהי באקדמיה הישראלית. בשנות חייו האחרונות של השל ניסה תלמידו, פינחס פלאי, לייבא את הגותו ארצה ואף הקים לשם כך את "מוסד אברהם יהושע השל". בהקמת המוסד השתתפו אנשי רוח רבים, והודות לו זכו לראשונה ארבעה ספרונים של השל לתרגום עברי: השבת, שמים על הארץ, ישראל, וחמש שיחות (לרשימת הקיצורים לכתבי השל ראו בעמ' 485 ואילך).² אך השל נפטר בטרם עת מהתקף

1 א' קוסמן, הארץ, מוסף ספרים, 29.11.2000.

2 תיעוד חלקי של פעילות המוסד נמצא בארכיון השל-דרור שב-JTS. אני מודה בזאת ליהודה בר זירקין, חברי ושותפי לאהבת השל, אשר שיתף אותי בממצאיו מארכיון השל-דרור ובכלל.

לב, המוסד נסגר, ואת העותקים המעטים ניתן עתה למצוא רק בחנויות לספרים ישנים. גורל דומה ארע גם לספר העברי הגדול שהשל פרסם בחייו, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות. תמ"ה "זכה" לביקורות מגמתיות שליליות ביותר מראשי מדעי היהדות בארץ בעת פרסומו, ובאופן עקרוני לא נלמד בחוגים אלו במשך שנים.

השל הלך ונעלם אפוא בארץ אל תהום הנשייה – ובאותה עת ממש שהוא הפך לגיבור תרבות בארצות הברית. תמונתו צועד לצד מרטין לותר קינג ג'וניור בסלמה הפכה לאייקון אמריקני, ויהודי ארצות הברית בפרט ראו בו סמל ל"תיקון עולם". משפטיו החדים מצוטטים שוב ושוב על ידי אנשי רוח ופעילים חברתיים אמריקניים, נוצרים ויהודים כאחד, ושמם מוכר גם ברחבי העולם המערבי כאחד הפילוסופים היהודים החשובים ביותר.

אחד מן הקולות הבולטים באהדתם להשל – והדבר יפתיע ישראלים רבים – הוא הנשיא ברק אובמה, שציטט אותו בנאומו ושב והזכירו בראיונותיו. כך, למשל, כאשר אילנה דיין שאלה אותו, בריאיון ל"עובדה" (ב־2 ביוני 2015), מה דעתו על הגזענות בישראל. המראיינת הביאה כדוגמה את אפשרות ההפרדה בין ישראלים לפלסטינים באוטובוסים, כנראה כדי להביא את הנשיא ליצירת השוואה לאפליה הבוטה כלפי אפרו-אמריקנים בארצות הברית עד שנות השישים. ואולם הנשיא הפתיע אותה בתשובתו הספונטנית:

כשהרב השל עבד לצדו של מרטין לותר קינג בשם התנועה לזכויות האזרח, הוא לא היה חייב לעשות את זה. הוא עשה את זה כי במצוקה של האפרו-אמריקנים ובאפליה נגדם הוא זיהה חלק מהחווייה שלו ומהמסורת שלו [...] בראייתי, יש קשר ישיר בין החוויה היהודית לחוויה האפרו-אמריקנית וכתוצאה מכך יש לנו, כך אני מקווה, אמפתיה מיוחדת ויחס מיוחד למי שסובלים מיחס לא הוגן בגלל צבע עורם או בגלל אמונתם.

ואני לא חושב שהישראלים צריכים לפנות אליי כדי להחליט כיצד להרגיש כלפי חוק כזה. אני חושב שהישראלים צריכים להתבונן במסורת שלהם, כי למסורת היהודית שסייעה להקים את מדינת ישראל, יש לה עמדה ברורה בנושא הזה [...] [זה] מה שראיתי מבחינת ערכי היהדות כאן בארצות הברית וחלקם בהפיכת החברה האמריקנית לחברה פתוחה וסובלנית יותר.³

https://www.mako.co.il/tv-ilana_dayan/2015-50ed0843c59ad410/Article-8280013c945bd41006.htm 3

אך האירוניה המרה, כמובן, היא שהמסורת היהודית המוכרת לנשיא אובמה – כפי שהיא משתקפת מבעד להגותו של אברהם יהושע השל – כלל אינה מוכרת לרוב הישראלים.⁴

סימנים של שינוי

הכרתי את השל בשנות החמישים [...] בימים ההם מופלא היה בעיני השל לראות צעירה הקוראת זוהר [...] אך לא התקרבו זה לזה. אני הייתי חדורה בגישה הבנויה על הביקורת ההיסטורית שלמדתי אצל שלום בירושלים [...] לא עמדתי אז על גודל חשיבותו, ורק שנים רבות אחר כך הבנתי את תורתו.⁵

בראשית המאה העשרים ואחת החל אלכסנדר אבן-חן לתקן את המעוות. הוא פרסם מונוגרפיה על הגותו של השל ותרגם מחדש את ספרו הנודע ביותר, **השבת**. גם רבקה הורביץ ז"ל, שמדבריה הבאתי כעת, הצטרפה למאמץ התיקון והביאה לתרגום של ספרו החשוב ביותר של השל, **אלוהים מבקש את האדם**. באותן שנים החלו עוד ניסיונות. כך, לדוגמה, הקדישו אליעזר שביד, שלום רצבי ודוד הרטמן פרקים בספריהם להגותו של השל. ייזכרו לטובה גם זאב

4 ראו גם דבריו של הנשיא אובמה בנאומו בעת ביקורו בישראל במרץ 2013: "הודות להקרבתם, הודות למאבקם של דורות בשתי מדינותינו, אנו יכולים להתכנס כאן הערב [...] רבי אברהם יהושע השל [...] נשא את קולו למען צדק חברתי [...] ודיבר על מדינת ישראל במילים שתיארו היטב גם את המאבק למען שוויון באמריקה: 'עצם קיומנו הוא עדות שעל האדם לחיות לקראת גאולה [...] שלא תמיד ההיסטוריה היא מעשה ידי האדם לבדו' [...] עצם קיומנו, עצם נוכחותנו כאן הערב, היא עדות שהכול אפשרי [...] אוקיינוס ענקי יכול להפריד בין מדינותינו, אך בממלכת הרוח תמיד נהיה שכנים וחברים". למקור ראו: "Remarks by President and President Peres of Israel at State Dinner", The White House Office of the Press Secretary, March 21, 2013 – <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/03/21/remarks-president-and-president-peres-israel-state-dinner>

5 רבקה הורביץ, שורות הסיום של הקרמלה ל**אלוהים מבקש את האדם**, עמ' כד. במכתב לסמואל דרזנר ב-1989 (המצוי בארכיון השל-דרזנר ב-JTS), חושפת הורביץ, שלאחר שסיימה את הדוקטורט של השל הציע לה ללמד ב-JTS, ושהיא נפגעה מאוד כאשר ההצעה לא מומשה ובלא הסבר. רק לאחר מותו התברר לה שלא קיבלה את המשרה כיוון שדמויות מסוימות במוסד התאמצו להגביל את השפעתו של השל. הורביץ גם מעידה שם על פגישתה האחרונה עם השל בביקורו האחרון בארץ, חודשים ספורים לפני מותו, בספרייה הלאומית בירושלים. לדבריה, השל הופתע לשמוע שהיא מתעניינת במחקר היסטורי ושאל אותה "למה שלא תכתבי על נושאי יסוד, למשל על מוות?". הודות להמלצתו של אפרים מאיר, זכיתי להצטרף לחבורה שלמדה עם רבקה ז"ל בבייתה את הגותו של השל בחודשים האחרונים לחייה, ולהתפעם ממסירותה וחוכמתה.

גרים ואפרים מאיר שהקדישו קורסים אקדמיים להגותו. אני עצמי אסיר תודה לפרופ' מאיר, שבקורס השוואתי שלו על בובר והשל שמעתי לראשונה על השל ושבעצתו הטובה ובהנחייתו המיטיבה הקדשתי לו את עבודות המוסמך והדוקטור. באותה עת גם בחרה הוצאת שלם להוציא לאור את עבודת המוסמך שלי כספר, איפה? וגם לה אכיר תודה לעולם על חלקה בהעלאת השל לישראל. וכך, סוף סוף, בסוף שנת המאה להולדתו של השל, ניתן היה לחוש שהמאמצים החלו לשאת פרי. בדצמבר 2007 במוספי התרבות של הארץ ושל מקור ראשון פורסמו מאמרים על השל והגותו, ולראשונה בארץ הוקדשו להגותו שני כנסים אקדמיים. הכנס הראשון נערך במרכז מלטון לחינוך יהודי באוניברסיטה העברית (בשיתוף מרכז השל לאיכות הסביבה), בהובלת אילון שוורץ, אך הוא התקיים באנגלית לקהל חוקרים מצומצם. השני, שהיה לכנס האקדמי העברי הראשון על השל, נערך בבית מורשה בירושלים, בהובלת אלון גושן-גוטשטיין. למעשה, הורתו של קובץ מאמרים זה באותו כנס ורק עיכובים שונים מנעו את פרסומו עד כה.⁶

ואכן, בעשור האחרון אפשר לחוש בבירור בנוכחותו של השל בישראל, בציבור הרחב ובאקדמיה. כתביו הולכים ומתורגמים (בינתיים ראו אור אלוהים מאמין באדם, קוצק, והתפילה); ספרים, מאמרים, עבודות וכנסים אקדמיים מוקדשים להגותו;⁷ והגותו נלמדת הן באקדמיה והן במגוון מוסדות בלתי-פורמליים. שמעתי כי לאחרונה אחד מראשי הישיבות אסר על לימוד ספריו של השל בבית המדרש – עדות ברורה לכך שהשל נלמד גם בקרב תלמידי הישיבה! הנה כך גם כתב לפני כשנה חכם דוד מנחם, רב קהילה ספרדית במבשרת ציון:

בחודשיים האחרונים קראתי את כל כתביו של אברהם יהושע השל שתורגמו לעברית ומצאתי תעוזת יושר וצדק. השל שנולד למשפחת חסידי, הצליח לתרגם את תורת החסידות הפרטיקולרית לתורה חסידית אוניברסלית. פעמים הרבה ראיתי בדבריו ניסוח בכיוון שונה לרעיונות יהודים שהרגלתי עצמי בהם.⁸

6 זו הסיבה לכך שחלק מן המאמרים שכונסו בקובץ זה פורסמו כבר בבימות אחרות, אף שהוגשו לראשונה לפרסום בקובץ זה. לרשימת המאמרים שפורסמו בעבר בבימות אחרות ראו להלן בעמ' 491.

7 בשנת 2008 נערך יום עיון על השל במכון הרטמן, ובשנת 2014 הקדיש מכון ון-ליר כנס בינלאומי בין שלושה ימים להגותו (בהרצאות הכנס ניתן לצפות ברשת).

8 הפייסבוק של הרב דוד מנחם, 15.1.2017.

ועדיין נדרשת עבודה רבה לשם העלאת אברהם יהושע השל לישראל, ובייחוד בשדה המחקר.⁹

הנה אפוא קובץ המאמרים האקדמי העברי הראשון על השל. מעתה יוכל כל קורא המבקש להעמיק בהגותו לבוא בין שעריו ולגלות פרשנויות רבות ומגוונות של מיטב החוקרים והכותבים על הגותו של השל.

למה השל נעדר? או: האלטרנטיבה של השל לישראל

את בורותי לא אסתיר: מעודי לא שמעתי על אברהם יהושע השל עד שהשתתפתי בכנס של מרצים לאקטיביזם ומשפט חברתי בבלפסט ב־2002. הכנס התחיל עבורי ברגל שמאל. הקשר ההדוק בין המלחמה הפנימית בבלפסט לסכסוך הישראלי-פלסטיני והעובדה שצינתי בתמצית קורות חיי שפורסמה בחוברת הכנס כי אני קצין צה"ל שעדיין משרת במילואים, הביאה לכך שמהרגע הראשון זכיתי ליחס עוין מכל עבר [...] וכך, בערב השני של הכנס נכנסתי לאולם המליאה, שם אמור היה להרצות קולגה מארצות הברית. על המסך מאחורי הפודיום הוקרנה כותרת ההרצאה "יהדות, ציונות וזכויות אדם" וברקע צילום של איש חרדי, כמיטב המסורת האנטישמית – כך לפחות חשבתי אז. מותש שקלתי לצאת מהמושב [...] ואז קרה הנס. הדובר, אקטיביסט אפרו-אמריקאי, עלה ודיבר על אדם שלא הכרתי בשם הרב אברהם יהושע השל שאותו הוא כינה "הרב של כולנו" [...] הופעתו היתה לי להצלה. הציוני שבי התיישב במקום הנכון עם פעיל זכויות האדם [...] השל הוא מסוג הדמויות שאי אפשר באמת לקטלג אותן. הוא לא מתאים לאף מגירה מוכנה ואף בגד לא מתאים למידותיו. שום קטגוריה לא מתיישבת עליו בצורה מדויקת. כל ניסיון לדייק אותו ואת הגותו מחייב הסתייגות.¹⁰

ואם כך העיד על עצמו יובל אלבשן, מה תגיד יתר החברה הישראלית? ובכל אופן, לאור כל האמור, עולה מאליה השאלה: מה בעצם קרה כאן? מה פשר התופעה הזו, שבה פילוסוף כה משפיע בארצות הברית ממתיך כמעט יובל לאחר מותו כדי להופיע בישראל?

9 מצב המחקר העברי על השל עודנו חלקי ביותר. נכון לכתיבת שורות אלו מונה מאגר המידע רמב" 272 מאמרים בנושא "אברהם יהושע השל" באנגלית, לעומת 35 בלבד בעברית. לשם השוואה, בנושא "יוסף דוב סולובייצ'יק" קיימים 203 מאמרים באנגלית, לעומת 134 בעברית.

10 י' אלבשן, "אלוהים מאמין באדם: יש נביא בעיר", הארץ, 19.6.2012.

לדעתי, אין לתלות את הקולר בחברה הישראלית לבדה אלא גם בפער התהומי, האידיאולוגי והרוחני, בין הישראלים, חילונים ודתיים כאחד, לבין הגותו של השל. ההכרח בתרגום האנגלית הפיוטית של השל לקורא הישראלי גם הוא שיחק כאן תפקיד כמובן, אך דומני שהאתגר העמוק יותר הוא התרגום הבין-תרבותי שנדרש. הנחות המוצא הבסיסיות של החברה הישראלית כה שונות מאלו של השל, עד שכלל לא קיימות קטגוריות ישראליות שיכולות להכיל את הגותו.

ואם לנסח זאת בחדות, נראה שהסיבה שהשל לא הופיע כאן היא שהוא כלל לא רלוונטי לישראלים. הגותו אינה משיבה לבעיות הטורדות את מנוחתנו, ואילו השאלות שהיא מעלה חסרות פשר עבורנו. שאלות יסוד ישראליות – כגון: מה היחס הנכון בין לאומיות יהודית לדמוקרטיה מערבית? בין ממסד דתי לבין ריבונות מדינה? בין מסורת יהודית לבין קיום מודרני? ובין הלכה מוחלטת לתרבות ליברלית? – מקבלות כולן אצל השל מענה דומה: זאת לא השאלה!¹¹ בדומה למנהג היהודי העתיק, השל מרגיש שהוא אינו יכול להשיב לשאלותינו כיוון ששאלותיו שלו שונות לחלוטין. שאלות היסוד שמנחות את הגותו הן אלו: מהי בשורת היהדות לאדם באשר הוא אדם? מהי בשורת אלוהים לערכי הדמוקרטיה? מהי בשורת הדת לתרבות המחלוקת נטולת האלימות?¹² האם לסיים את קריאת המחקרים שבקובץ זה בשורות אלו? ואולי בדיוק להיפך? אכן, השל שונה מאיתנו, הישראלים, אך האם אנו כה מאוהבים בעצמנו עד שאיננו מסוגלים להיפתח לסוג אחר של יהדות? ואולי ניתן לומר שהשל דווקא רלוונטי כאן ועכשיו, כי ישראלים רבים מחפשים אלטרנטיבה; כי רבים מאיתנו חשים שאופקי היהדות הישראלית צרים מהכיל את כמיהותיהם, שהשפה הישראלית דלה מלמלל את תקוותיהם? כך לפחות חושב מיכה גודמן:

במאה העשרים ואחת החברה הישראלית מצמיחה רעב יהודי חדש. רעב חדש תובע מורים חדשים. במבוכה הישראלית העמוקה, בין אוניברסליות ויהדות, הומניזם וציונות, השל יכול להיות למורה הנבוכים.¹³

11 על מתודת "דיאלוג השאלות" של השל ראו בספרי: ד' בונדי, איפה – שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של אברהם יהושע השל, ירושלים תשס"ח, פרק ד.

12 האמת ששאלותיו העמוקות של השל אף חדות יותר, אך בישראליות שלנו אין קונטקסט הולם שיאפשר לנסחן בקצרה בהקדמה זו. לניסוח רחב ומעמיק יותר של שאלות אלו ושל התשובות שהשל השיב להן ראו: ד' בונדי, אלוהים, הומניזם ודמוקרטיה במשנתו של אברהם יהושע השל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2017 (חיבור זה עלה גם לרשת באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה – <https://www.idi.org.il/media/8782/heshel.pdf>).

13 אלוהים מאמין באדם, עמ' 26 (שורות הסיום של פתח-דבר).

יש בינינו, כמובן, כאלה שמרוב ייאוש, בוחרים לנטוש את הסיפור היהודי. אך אלו הקשורים בעבותות לסיפור היהודי או לחלום הציוני, ועדיין מרגישים שמשוהו כאן היה צריך להראות אחרת – אליכם פונה עתה אברהם יהושע השל.

מסע חייו של השל

פרשנות הולמת היא מאמץ להבין את הפילוסוף במונחים ובקטגוריות של הפילוסופיה, את המשורר במונחים ובקטגוריות של השירה, ואת הנביא במונחים ובקטגוריות של הנבואה. נבואה היא דרך חשיבה, כמו גם דרך חיים. הבנה נכונה של המונחים והקטגוריות של החשיבה הנבואית – רק בה תלויה הצלחת חקירתנו (השל, בהקדמת ספרו הנביאים).¹⁴

מיהו, אם כן, אברהם יהושע השל? מניין הגיע, ומה הייתה השפעתו בארצות הברית?¹⁵ השל נולד בוורשה להיות אדמו"ר של חסידים. הוא נקרא על שם סב סבו המפורסם – אברהם יהושע השל, "האוהב ישראל" מאפטא (1748-1825) – ויועד להיות דור שביעי לשושלת אדמו"רים. כאשר אביו נפטר, המתונה החצר שהשל ימלא את מקומו, אך עקב משבר אישי, הוא גזר את הפאות, שם את הכיפה בכיס ויצא למסע חייו.

את דרכו הספרותית החל כמשורר מחאה יידישיסט בוויילנה (וכינס ב־1933 את שיריו לספרון השם המפורש); לאחר לימודי פילוסופיה בברלין (עבודת הדוקטורט פורסמה ב־1936 כספר הנבואה), נמלט ברגע האחרון מאירופה לארצות הברית וראה עצמו כפילוסוף (כך הן כותרות המשנה של שני ספריו הגדולים משנות החמישים: האדם אינו לבדו – פילוסופיה של הדת; אלוהים מבקש את האדם – פילוסופיה של יהדות); ולבסוף, התגייס בשנות השישים למאבקים למען זכויות האזרח (את רוב נאומיו ומאמריו בנושא כינס בספר חירות ואת יתרים ערכה בתו בספר גדולה מוסרית), ולפחות לפי מרטין לותר קינג, היה לנביא:

[השל] הוא אכן נביא אמת גדול [...] פה ושם מגלים אנו את אלו שמסרבים לשקוט מאחורי חומת המגן של חלונות הזכוכית הצבעוניים, שאינם חדלים לבקש את גילויי הרלוונטיות של התובנות האתיות האדירות של המורשת היהודית-נוצרית שלנו, להיום, לדורנו. אני מרגיש

14 הנביאים, עמ' xviii.

15 לסקירה ביוגרפית מקיפה ואמפתית בעברית ראו באחרית-דבר של בתו, שושנה השל, לספר אלוהים מאמין באדם, עמ' 321 ואילך.

שהרב השל הוא אחד מן האנשים הרלוונטיים לכל הזמנים, שניצבים תמיד בתבונה נבואית כדי להדריך אותנו בימים קשים אלו.¹⁶

והנה, כבר מן הסקירה הביוגרפית הקצרצרה הזו עולה שאלה מתבקשת: כיצד, אם כן, יש לפרש את הגותו של השל לאור הדרכתו שלו ל"פרשנות הולמת"? האם היה משורר, פילוסוף או אולי נביא?¹⁷

שאלה זו מתחדדת כאשר שמים לב לבך שהשל עצמו ניסה ליישם אותה בעשור האחרון לחייו, בשעה שבחר להתמקד בעצמו בפרסום ספרות פרשנית. ספרו הנביאים (1962) מעבד ומרחיב את עבודת הדוקטור שכתב בשנות השלושים בברלין, ומוקדש לפירוש שורה של נביאים ושל התודעה הנבואית בכלל; ספרו תורה מן השמים (1962 ו-1965)¹⁸ מתרכז בפרשנות מחשבת חז"ל ומציע חלוקה חדשנית שלה לשתי אסכולות פילוסופיות; וממש לפני מותו הוא מסר לדפוס גם שני ספרי פרשנות על חסידות נעוריו: קוצק ולהט לאמת.

ניתן אפוא לתאר את מסע חייו הדינמי של השל כ"השל בחיפוש אחר המתודה": המתודה של הספרות הפרשנית שלו שונה מהמתודה של הספרות הפילוסופית שבה התמקד בשנות החמישים; זו שונה מהמתודה של הספרות המחקרית-פנומנולוגית שבה התמקד החל מאמצע שנות השלושים; וזו שונה באופן מהותי מספר השירה שפרסם בהיותו דוקטורנט בברלין בשנת 1933. ואולי התמונה מורכבת עוד יותר, שכן השל מערבב בכתיבתו בין מתודות הכתיבה השונות: שירתו רוויה תיאולוגיה; ספריו הפילוסופיים כתובים בפיטויות; מחקריו מוטי הגות; ומתודות יצירתו הפרשנית אומרת דרשני.

16 *A Testament of Hope: The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King Jr.*, San Francisco 1986, p. 657

17 בעניין זה ראו את סקירתי על ספרו החשוב של ש"הלד: "A Philosopher, a Poet, or a Prophet?", *Tikkun* 21.7.15 – <https://www.tikkun.org/nextgen/a-philosopher-a-poet-or-a-prophet>. מעניין לציין שהשל אינו מונה ברשימה זו את "החוקר", אף שפרסם מאמרים מחקריים רבים (בעיקר בשנות הארבעים), שכן לפי דברים אלו "מחקר" אינה מתודה בפני עצמה; עליה להיענות למושאייה ולהתאים עצמה לאופיים (כפי שאחדד מיד). לסקירה מלאה של חיבוריו של השל ראו במבוא לעבודת הדוקטור שלי, גישתו הפרשנית של אברהם יהושע השל, רמת גן תשע"א.

18 הכרך שלישי של הספר ראה אור כעשרים שנה לאחר מותו של השל בצורה משובשת ביותר, שאינה נאמנת לכוונת מחברו, כפי שהראיתי בנספח של גישתו הפרשנית (בהערה קודמת). אני מקווה להוציא לאור בקרוב מהדורה חדשה של תמ"ה שתכלול מהדורה מתוקנת של כרך זה על פי כתבי יד.

פרשנות של פרשנות: האתגר שהשל מציב בפני קוראיו

ומכל מקום, תוהה לעצמו החוקר, מהי בדיוק המתודה הפרשנית ההולמת שהשל קורא לנו לגשת עמה להגותו? ומנגד, האם בכלל עלינו להיענות להדרכתו של מושא המחקר או שמא עלינו להיצמד לכללי מחקר אובייקטיביים, או לפחות לכל מתודולוגיה שנבחר ובלבד שנצהיר עליה מראש? אם אנחנו חוקרים הנאמנים למסורת המחקר הקלסית, הפילולוגית-היסטורית, עלינו לדבוק במתודת המחקר המבקשת אובייקטיביות; אם הפנמנו את הביקורת הפוסט-מודרנית, נבחר בדרך שתראה לנו או בשילוב של פלורליזם מתודי; אך אם אנו מבקשים להיענות להדרכתו של השל, ניצב לפנינו אתגר.

האתגר מתחדד עוד יותר כשאנו שבים לעיין בהקדמתו של השל לספרו

הנביאים:

הבנת נבואה היא הבנה של הבנה, ולא הבנה של ידע; היא פרשנות של פרשנות. היא כרוכה בהשתתפות בפרספקטיבה שממנה הובנה ההבנה המקורית.¹⁹

בניגוד לתפיסות רווחות, השל מסביר במהלך ספרו כי עבור הנביאים נבואה אינה קבלת ידע אלא השתתפות בהבנה בין-אישית. חידושו העמוק של הספר הוא, שהנביאים חווים את הנבואה לא כמסר הניתן להם אלא כהשתתפות בחווייתו של אלוהים את הסיטואציה האנושית. זו היא הסיבה לכך שהשל טוען בקטע המצוטט, כי גם הבנת הנבואה – מה שהוא עצמו מנסה לעשות בספרו – אינה הבנה של ידע אלא "הבנה של הבנה", או "פרשנות של פרשנות". במילים אחרות, השל אינו מנסה בספרו להגדיר את הנבואה בקטגוריות אובייקטיביות, היסטוריות או השוואתיות, אף לא לפרשה לאור חווייתו הסובייקטיבית או בחירתו המתודית המקרית; הוא מבקש לפרש את הנביאים מתוך "השתתפות בפרספקטיבה שממנה הובנה ההבנה המקורית". כך הוא הוסיף וחייד זאת באותה הקדמה:

לשם הבנה זו אין די בכך שהנביאים יהיו בתודעתנו; אנו מוכרחים לחשוב כאילו היינו אנו בתוך תודעותיהם. כדי שהם יחיו וינכחו לפנינו, אנו מוכרחים לחשוב, לא על הנביאים, אלא בתוך הנביאים, עם לבם, עם האכפתיות שלהם. הקיום שלהם מערב אותנו. אם האכפתיות שלהם אינה מכה בנו, מכאיבה לנו, מרוממת אותנו – איננו חשים בה באמת.²⁰

19 הנביאים, עמ' xviii.

20 שם, עמ' xvii. והשוו גם לדבריו על דרך הלימוד החסידי בספרו קוצק, עמ' 53: "כלל חשוב

זהו מהלך נועז ביותר מבחינה מתודית. השל בעצם טוען כאן, כי כמו שאלוהים תבע מהנביאים להיענות אליו ולהשתתף בנקודת מבטו, באכפתיות שלו כלפי האדם, כך הנביאים תובעים מאיתנו להיענות אליהם כדי שנוכל להבין אותם באמת, וכך אמנם הוא נענה להם. ניתן לומר אפוא שהשל הוסיף בכך עוד שלב לשרשרת: אם הנבואה היא "פרשנות של פרשנות", המהלך הפרשני של השל הוא "פרשנות של פרשנות של פרשנות"!

אך מיניה וביה, מעלה כאן השל תביעה גם כלפינו, קוראיו. שכן אם המהלך של השל הוא "פרשנות של פרשנות של פרשנות", הרי שהוא תובע מאיתנו, קוראיו, להיענות אליו ב"פרשנות של פרשנות של פרשנות של פרשנות"! השל ביקש להיענות בפרשנותו לחוויה של הנביאים, שביקשו להיענות בפרשנותם לחוויה של אלוהים, וממילא הוא טוען כלפינו שעל מנת להבינו עלינו גם להיענות אליו. זוהי תביעה מהממת, מושכת ומאיימת כאחד. ואכן, קשה שלא לקרוא בכתביו של השל מבלי להתפעם/להירעע מעוצמת הפנייה שלו אליך הקורא. השל אינו מניח לך להישאר אדיש, וכתבתו משקפת זאת. אפשר כמובן להתנגד לה נמרצות – והשל אמנם הותקף בביקורות קשות ביותר – אך קשה ביותר לעמוד מולה כחוקר שווה נפש. מה יעשה אפוא החוקר?

הקובץ לך לך: עיונים ביצירתו של אברהם יהושע השל

במובן העמוק ביותר, הפילוסוף לעולם אינו רק צופה טהור. חכמתו אינה מצרך שאפשר לייצר על פי דרישה. ספריו אינם ספרי שו"ת [שאלות ותשובות]. אל לנו להתייחס אליהם כאל מראות, המשקפות את בעיותיהם של אנשים אחרים, אלא כאל חלונות, המאפשרים לנו להשקיף לנשמתו של המחבר.²¹

נוכל להכיר את אבי על ידי קריאת ספריו, כיון שהם חלון לנשמתו שלו [...] הוא נהג להסביר לי שאנשים שונים מבינים את ספריו באופנים שונים, בהתאם לסוג הפרספקטיבה שהם מביאים עמהם.²²

של הבעל שם טוב הוא שניתן ללמוד מאישיותו של אדם יותר ממה שכתוב בספרים. החסידים אומרים – בהסתמך על מאמר בתלמוד הירושלמי – כי כשאדם לומד 'אמר אבי', 'אמר רבא' – אל לו להסתפק בהבנת תוכן דברי האמוראים, עליו גם לשוות לנגד עיניו את אביו ורבא. יש לחיות ביחד עם, להיכנס לפנימיותם, ולא רק לתפוס את סברותיהם". להרחבה והעמקה על מתודה פרשנית זו ראו בעבודת הדוקטור שלי, **גישתו הפרשנית** (לעיל הערה 7).

21 **אלוהים מבקש את האדם, עמ' 5** [בתיקוני תרגום שלי].

22 S. Heschel, "Heschel as Mensch: Testimony of his Daughter", *To Grow in Wisdom:*

בציטוט הראשון השל מעיד על גישתו שלו לכל פילוסוף; בציטוט השני טוענת בתו שגישה זו מאפשרת לפגוש אותו דרך ספריו, אך גם שאביה הכיר בכך שאנשים שונים ניגשו אל הגותו בגישותיהם שלהם. ואכן, גם הקובץ שלפנינו רב-פנים ומרובה גישות. מעבר לנושאים המגוונים שנידונים בו, באות בו לידי ביטוי גם מגוון רחב של פרספקטיבות ומתודות מחקריות.

למרות רגישות מתודולוגית זו, מבנה הקובץ משקף חלוקה תוכנית, שנועדה להביא את הקורא בשערי המפגש עם השל והגותו.

השער הראשון, אברהם יהושע השל בדיאלוג, מבקש להזמין את הקוראים לדיאלוג עם השל האדם, וזאת באמצעות דיאלוגים שקיים עם אנשים אחרים. בראש השער הבאנו "תורה שבעל פה" עברית של השל, כולה בת פרק זמן אחד שבו ביקר בישראל. חלקה הראשון, **ראיונות עם אברהם יהושע השל בישראל,** קיץ 1965, כולל שני ראיונות שערכו עמו באותה עת העיתונאים מיכאל ששר ויעקב אדלשטיין. חלקה השני, **אברהם יהושע השל: הספד על בובר במסגרת שיחה בבית הנשיא שז"ר,** הוא תמלול לאירוע מיום ה-14 ביוני 1965. גורי העיתונות של הראיונות ותמלול השיחה השתמרו בארכיון הפרטי של השל שנמסר לאוניברסיטת Duke – עדות לחשיבותם עבורו.

היה זה ביקור מתוכנן של השל, שבאותן שנים כבר התפרסם מאוד הודות לפעילותו הציבורית. באותה שנה נפגש עם האפיפיור וצעד לצד מרטין לותר קינג בסלמה. הוא הוזמן אפוא על ידי הנשיא שז"ר לביקור ארוך ורווי הרצאות ומפגשים. השיחה בבית הנשיא תוכננה, כמובן, מראש במסגרת הביקור, והנה באותו היום ממש הובא למנוחות בירושלים מרטין בובר – ההוגה הנודע שעמו קיים השל דיאלוג מאז נפגשו בגרמניה ועד לשנותיו האחרונות.²³ כפי שהשל מעיד, הוא זכה להיות מ"נושאי המיטה" בהלווייתו של בובר, וזהו אפוא הספד ספונטני למדי, שבמובן עמוק ממשיך את הדיאלוג שבין שני ההוגים. גם השיחה שבמסגרתה התקיים ההספד היא

an Anthology of Abraham Joshua Heschel, J. Neusner and N.M.M. Neusner (eds.), Lanham 1990, pp. 195-211 (הציטוט מעמ' 196).

23 בכרך השני של הביוגרפיה היחידה הקיימת בינתיים על השל (E.K. Kaplan, *Spiritual*) מצטיירת תמונה של ריחוק שחל בין השל לבובר לאחר היפרדות דרכיהם הגיאוגרפיות. לעומת זאת, בספרם המשותף של אפרים מאיר ואלכסנדר אבן-חן (A. Even-Chen and E. Meir), *Between Heschel and Buber: a Comparative Study*, Boston 2012, שונה, לאור ניתוח חילופי איגרות שהתקיימו בין שני האישים לאורך כל השנים (האיגרות מצויות בארכיון הספרייה הלאומית).

דיאלוגית: היא נערכה כדיון פתוח של שאלות ותשובות בין מוזמני האירוע לבין השל, וכך, כמובן, גם הראיונות.

ראשונת הכותבים היא בתו היחידה של השל, **שושנה השל**, שתרמה לקובץ מאמר שזה עתה גם ראה אור באנגלית ותורגם כאן ברשותה: **"חברות במסורת הנבואית: אברהם יהושע השל ומרטין לותר קינג ג'וניור"**. אף כאן נבחן דיאלוג שקיים השל – ואולי זהו הדיאלוג המפורסם ביותר שלו – עם מרטין לותר קינג. שושנה השל מתייחסת הן לצדדים הביוגרפיים של הדיאלוג והן לצדדיו הרוחניים, בדגש על הדיאלוג הרוחני-פוליטי ששני ההוגים קיימו עם נביאי התנ"ך.

כהשלמה למאמר זה, **אביעד הכהן** מפנה זרקור לדיאלוג הפנים-יהודי שהשל קיים עם אלי ויזל. במאמרו **"בעל תשובה" ו"בעל שאלה": כשאברהם (יהושע השל) פגש את אליעזר (ויזל)** חושף הכהן את הקשר האינטימי העמוק בין שני האישים – כולל מקורות הנחשפים כאן לראשונה – כמו גם כמה נקודות קרבה ומחלוקת שהתקיימו ביניהם ברמה ההגותית. מטבע הדברים, נוכחות השואה בהגותו של השל מתגלה כאן במלוא עוזה.

השער השני: סוגיות יסוד בהגותו של השל, מזמן לקורא תשתית יסודית לעיון בהגותו של השל. שער זה נוגע במסר יותר מאשר במדיום, ומבקש להעניק לקורא נקודות התמצאות בסיסיות.

מאמרו של **אפרים מאיר**, הפותח שער זה, הוא סקירה רחבה של יסודות הגותו של השל בדגש על **"ריבוי ואחדות בהגותו של השל"**. המאמר מציג את הגותו באמצעות שורה של ניגודים הקיימים בה, המהווים ביטוי ליסוד ה"קוטביות" שבה.

מאמרו של **ש"י הלד** מתרכז בנושא היסודי ביותר בהגותו של השל – אלוהים. **"איזה סוג של אלוהים?"** (עומד ביסוד הגותו של השל), שואל הלד בכותרת מאמרו, ומשיב מתוך הנגדה לאלוהי הרמב"ם ולאלוהי ליבוביץ' והרב סולובייצ'יק. הלד מדגיש את ההשלכות המוסריות של סוג האלוהים שכל אחד מן ההוגים הללו מעמיד במרכז הגותו.

אלכסנדר אבן-חן חוזר במאמרו לימיו של השל בוורשה ובברלין, ומבקש לעמוד על אישיותו באמצעות ניתוח ספר השירים שלו. במאמרו **"איש האמונה בודד? ה'בידידות' בשירת הנעורים של השל כרקע להבנת הגותו"** טוען אבן-חן לחוט תמתי השזור את שירתו המוקדמת של השל עם הגותו הבשלה, ומציע יסוד נפשי להבנת הגותו של השל.

בהרצאות רבות שהעברתי על השל נשאלתי מה יחסו להלכה, לאור

העובדה שהוא לימד בבתי המדרש לרבנים הרפורמי והקונסרבטיבי. לכן, למרות שהשל חשב שההלכה אינה סוגיית היסוד של דורנו, צירפתי מאמר שלי בנושא לשער זה. במאמרי "ההלכה בהגותו של השל" אני מבקש לבאר את משמעותה של ההלכה בהגותו על רקע הבנתו את הקיום כהתרחשות שבין אלוהים לאדם. במאמר אני מחדד את המתח הקיים בהגותו של השל בין אלוהים להלכה, בניגוד לתפיסות רווחות המזהות את רצון ה' עם ההלכה. בהקשר זה, אני מנגיד בין גישתו החסידית של השל לזו של הרב סולובייצ'יק, ועומד על הריבוד המושגי "מצווה" – "תורה" – "הלכה" שבאמצעותו השל הסביר את משמעות ההלכה עבורו.

השער הראשון נחתם במאמרו של מיכאל מרמור, המתמקד בהיבט מתודי של הגותו של השל, והוא כמעין מבוא לשער השני. המאמר "די לחכימא ברמיזא: הסתרה, הצפנה ורמיזה בכתבי א"י השל" עומד על אופייה האוטורי של כתיבתו של השל, כביטוי מתודי ליסוד המסתורין באישיותו ובהגותו. מרמור מביא מגוון דוגמאות לדרכי ההצפנה של השל הן בהבעת תכנים נועזים והן בהבעת ביקורת כלפי בני פלוגתא.

השער השלישי: מקורות היהדות בהגותו של השל, עומד במרכז הקובץ ומהווה תרומה חשובה לחקר הגותו. כאמור, קיים חוסר איזון משווע בין עושר המחקרים על הגותו של השל בעולם לבין דלות חקר הגותו בארץ. ואולם, חוסר איזון זה אינו נוגע רק לצורות האופקים הישראלית אלא גם ללקות הנוצרת עקב כך במחקר עצמו. כיוון שרוב חוקרי השל אינם דוברי עברית, למעטים מהם יש גישה בלתי אמצעית למקורות היהדות שכה השפיעו עליו ועל הגותו. מאמרים רבים בחקר הגותו מוקדשים ליישומיה החברתיים ולמקורות ההשפעה המערביים עליה, ואילו חקר מקורות היהדות של השל – חסר.

במאמר שהקדיש בשנת 2007 לחקר הגותו של השל, מיין אותו מיכאל מרמור לשמונה קטגוריות. בהתאם למצב המחקר באותה עת, רק האחרונה שבהן עוסקת במקורות ההשפעה על השל, ומיעוט מן המאמרים שבה עוסקים במקורות היהדות שלו. כפי שמציין מרמור, בניגוד גמור למצב זה בחקר הגותו, השל עצמו ראה דווקא במקורות היהדות, ובחסידות בפרט, את מקורות ההשפעה המהותיים שלו.²⁴

24 ראו: M. Marmur, "In Search of Heschel", Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies, 27, 1 (2007), pp. 9-40; ובפרט את דבריו בנוגע לחקר מקורות היהדות של השל בעמ' 33.

בהקשר זה יש להעיר גם על חוסר איזון הקיים בתוך שדה חקר מקורות היהדות של השל. כיוון שרוב חוקריו של השל נוצרים, קיים במחקר דגש יתר על נוכחות התנ"ך בהגותו ביחס לנוכחות של ספרות חז"ל והספרות החסידית. כמובן, להשל עצמו יש חלק בכך: מחד, בספריו הפילוסופיים ביקש לפנות לקהל האמריקני הרחב, וממילא ציטט יותר מן התנ"ך המוכר לקורא הפרוטסטנטי;²⁵ ומאידך, את שתי יצירותיו הגדולות ביותר שהוקדשו לספרות חז"ל ולחסידות כתב בעברית וביידיש (בהתאמה) – וממילא מנע מכמעט כל חוקריו גישה אליהם.²⁶

למיעוט עיסוקם של חוקרי מדעי היהדות הישראלים בהגותו של השל יש אפוא השלכה על תמונה משובשת המתקבלת בספרות המחקר. כתמונת ראי, לכן, בולט העיסוק במקורות היהדות בהגותו של השל בקובץ זה, ובייחוד בתמ"ה, ספרו העברי על מחשבת חז"ל. לקובץ אפוא תרומה הדדית: הוא מבקש להרחיב את המחקר העברי על הגותו של השל, ובו זמנית להרחיב את הבנת הגותו לאור המחקר העברי שלה.

סדר המאמרים בשער השני משקף את הביוגרפיה של השל. השער נפתח במאמרו של אברהם יצחק גרין המבקש לראות בחסידות נעוריו של השל את אחד ממקורות ההשפעה החשובים ביותר על הגותו. במאמרו "אברהם יהושע השל: תרגום החסידות עבור האדם המודרני", מראה גרין כיצד מקורות החסידות נוכחים בשיריו של השל, כמו גם בהגותו הבשלה, ומפרט חמישה היבטים שבהן נוכחת ומתורגמת החסידות ביצירתו. (א) הפליאה מול נוכחות אלוהים בעולם, (ב) העדות כדרך להכרת אלוהים (בניגוד לשיח הלוגי), (ג) מרכזיות הדמות הכריזמטית, (ד) ההליכה במידות החסד והשמחה, (ה) העבודה ב"מצוות צורך גבוה" – מתורגמות כולן בהגותו של השל עבור הקורא המודרני ומקבלות הסט אוניברסלי.

לזכרה הברוך של רבקה הורביץ ז"ל, צרפנו תרגום עברי למאמרה "רעיונותיו של אברהם יהושע השל על התפילה, ומקורותיהם החסידיים". במאמרה הורביץ

25 אף על פי כן, כפי שמראה מיכאל מרמור, השל הרבה לצטט ממקורות חז"ל גם בספריו הפילוסופיים, והדבר מעלה שאלה כלפי הטענה שהמפתח הרטורי הוא המניע המרכזי למידת השימוש שלו במקורות השונים. ראו: M. Marmur, *Heschel's Rhetoric of Citation: The Use of Sources in God in Search of Man* (Thesis submitted for the degree of "Doctor of Philosophy"), Jerusalem 2005 p. 100

26 דוגמה קיצונית לכך מצויה בכרך השני של הביוגרפיה של השל (לעיל הערה 23). כתיבת שלושת כרכי תמ"ה נפרסה כמעט על פני חמש עשרה שנה, הרבה יותר מכל יצירה אחרת שהשל כתב (ולמעשה, הוא נפטר לפני השלמתה). אך הביוגרפיה כמעט לא מתייחסת ליצירה זו (המפתח מפנה לשבעה מופעים בלבד).

מפרטת את גישתו של השל לאחד מנושאי היסוד של הגותו (שגם זכה לספר בפני עצמו – **התפילה**) ומבקשת להראות כיצד היא מושפעת ממגוון מקורות חסידיים, בייחוד ביחס למעמדה של תפילת הבקשה. אנו מודים בזאת למשפחת הורביץ שאפשרה את פרסום התרגום העברי.

משה אידל מבקש להדגיש, במאמרו **"אברהם יהושע השל על מיסטיקה וחסידות"**, כי השפעת החסידות על השל חורגת מיחסו הישיר למקורותיה, בהיותה רשת הרמנויטית כוללת עבורו להבנת היהדות. אידל מראה כי השל ספוג בחסידות כחוויה דתית תוססת, וזו עומדת ביסוד הגותו וביסוד גישתו המחקרית כאחד, בייחוד ביחס להבנת החוויה המיסטית וקבלת ימי הביניים. כך גם טוען אידל, כי מרכזיות המצוות (בדגש על ה"התעלות" שהן אמורות לחולל) ושל החוויה הבלתי-אמצעית בהגותו של השל, מקורם בחסידות ובהשפעת הבעש"ט בפרט.

מתוך כך, מבקש אידל להנגיד בין גישת השל לגישת גרשם שלום ביחס לסימבוליזם. בניגוד לתפקיד המכונן ששלום העניק לנושא זה בהבנת הקבלה וספר הזוהר בפרט, השל נהיה ביקורתי ביחס לסימבוליזם וביקש להעמיד במקומו את החוויה הדתית הבלתי-אמצעית כיסוד המכונן להבנת תופעות אלו. לדעת אידל, זוהי גם הסיבה לעיסוקו של השל בקבלת אבולעפיה וברצונו לדחות את השבתאות מפני החסידות כמפתח להבנת המיסטיקה היהודית.

כאמור, לאחר ימי נעוריו החסידיים והתבגרותו כמשורר, השל הקדיש את עבודת הדוקטור שלו לתופעת הנבואה, ומאוחר יותר עיבד והרחיב אותה לספר **הנביאים**. עם זאת, כיוון שכבר הוקדש מחקר רב ליצירה זו, הסתפקנו בהתייחסות הקיימת אליה במאמרה של שושנה השל, ואת יתר מאמרי השער השני הקדשנו ל**תמ"ה** – יצירתו הענפה של השל המתרכזת בספרות חז"ל, שגם עמדה בזמנו במוקד הכנס של בית מורשה. כידוע, יצירה זו ספגה עם פרסומה ביקורת חריפה מחוקרי מדעי היהדות, ולכן המאמרים המוקדשים לה מבקשים לפענח את סודה המתודי.

אלון גושן-גוטשטיין, חוקר מחשבת חז"ל, ניגש לבחון את תמ"ה מנקודת מבטה של פרספקטיבה מחקרית זו. במאמרו **"תורה מן השמים' באספקלריה של מחשבת חז"ל"**, מבקש גושן להעריך מחדש את תרומתה של יצירה זו לחקר חז"ל, תוך ניגוד כפול – הן לדחייתה בידי האסכולה הפילולוגית-היסטורית והן להערכתה מפרספקטיבה הגותית בלבד בידי חוקרי מחשבת ישראל. גושן טוען שיש לבחון את תמ"ה, ובייחוד את כרך א שלה, כתרגיל במתודה המחקרית "תיאולוגיה היסטורית", המבקש להעמיק חקר בעומקים התיאולוגיים של תקופת חז"ל. לדבריו, זהו סוד סגנונה הייחודי, החותר להבאת הקורא להבנה פנימית

של העומק התיאולוגי המרוחק, כמו גם להתמקדותו של השל באישיותו היסטוריות. לדעת גושן, מחקר של תיאולוגיה תלוי במציאת שיטתיות, והשל ייסד דרך מקורית הבנויה על הנגדה אישיותית כגורם מארגן.

בה בעת, גושן עומד במאמרו גם על הבעיות המחקריות הקיימות בתמ"ה. מסקנתו היא שבסופו של דבר ליבת היצירה אינה עומדת במבחן הביקורת המחקרית, אך למרות זאת חשיבותה פורצת דרך עבור מחקר המבקש לעמוד על עומקיה התיאולוגיים של מחשבת חז"ל.

יהודה ברנדס קורא אחרת לגמרי את תמ"ה. במאמרו "התודעה הדיאלקטית ב'תורה מן השמים'" הוא בוחן את תמ"ה כיצירה למדנית. ברנדס טוען שהשל מודע היטב ליצירתיות הפרשנית שהוא נוטל בפרשנות חז"ל, אך זו אינה עדות למחקר לא-מבוסס אלא לבחירה מודעת של חוקר לכתוב במתודה דיאלקטית ישיבתית. ברנדס משווה בין דרכו הדיאלקטית של השל לזו של הרב סולובייצ'יק, ועומד על הקרבה והשוני שבין גישותיהם של שני האישים בעלי הביוגרפיות המקבילות.

ראובן קימלמן חותם את השער השני במאמרו "אברהם יהושע השל: התיאולוגיה של היהדות והכתיבה מחדש של תולדות המחשבה היהודית". קימלמן טוען כי המפעל הפרשני הכולל של השל חותר ליצירת רצף בין התנ"ך והקבלה והחסידות, וכי תמ"ה היא אבן הראשה במפעל זה הן מבחינה תוכנית והן מבחינה מתודית. מבחינה תוכנית, פרשנותו של השל לספרות חז"ל מאפשרת לראות גם אותה כהמשגה של היסוד הרוחני של "אלוהים ומבקש את האדם". מבחינה מתודית, השל מפתח בתמ"ה את גישת ה"קוטביות" שלו, המאפשרת אף היא את שזירת הרצף המושגי של גלגולי היהדות השונים כרצף הכולל את הניגוד הקוטבי אלוהים-אדם.

מתוך כך, מבקש קימלמן להנגיד בין גישת ה"המשכיות" של השל לבין גישת "אי-המשכיות" של גרשם שלום. לדבריו, גישתו של שלום הביאה אותו להיעזר במקורות חיצוניים לביאור הקבלה, ובשבתאות לביאור החסידות, ואילו השל התמקד בחוויה הדתית העמוקה כדי להדגיש את היות הקבלה והחסידות חלק מרצף היהדות. קימלמן מצטרף אפוא לאידל בהדגשת תרומתו של השל להבנת הקבלה והחסידות, ואף מציין את אידל (וחוקרים נוספים רבים) כממשיכי דרכו המחקרית של השל. הוא מוסיף וטוען כי גישת "ההמשכיות" של השל היא העומדת גם ביסוד פרשנותו לרמב"ם, ושגם בכך הוא הטרים גישות מחקריות עכשוויות.

בחלקו האחרון של מאמרו, שב קימלמן להראות את תרומת תמ"ה לחקר חז"ל, באמצעות השוואתה למחקרים אחרים שהתפרסמו באותה עת, ובייחוד

לספרו הנודע של א"א אורבך, שנפתח בהערה עוקצנית כלפי תמ"ה.²⁷ לדברי קימלמן, בעוד שאורבך ניגש לספרות חז"ל באמצעות קטגוריות חיצוניות, ופרשנותו מוטת הפנמה רציונליסטית, פרשנותו של השל מבקשת להיענות לסגנון של ספרות חז"ל ומאפשרת קריאה רוחנית שלה.

השער הרביעי: השל על רקע זמנו – זיקה והשפעה, כולל שלושה מאמרים המבקשים למקם את הגותו של השל בהקשר ההגותי של זמנו. השער נפתח במאמרו של דב שוורץ, המוקדש אף הוא לבחינה מתודית של תמ"ה, אך בניגוד לקודמיו מבקש להבינה בראש ובראשונה כיצירה פנומנולוגית. מאמרו, "פנומנולוגיה של הטקסט המדרשי: עיון מחודש ב"תורה מן השמים באספקלריה של הדורות", נפתח בהצגת יסודותיה של הפנומנולוגיה של הדת, ובפירוט מרכיבי האקט הדתי על פי מקס שלר. בניגוד לחוקרים אחרים שביקשו בעבר לראות את הפנומנולוגיה של השל כמושפעת בעיקר מזו של הוסרל, שוורץ מפרט ומדגים כיצד הושפע השל דווקא משלר, ומפנומנולוגיים נוספים הקרובים אליו כגון רודולף אוטו.

לטענת שוורץ, תכלית היצירה להציג את גווניה השונים של התודעה הדתית הרבנית האחת, מעבר לפרטיה העובדתיים המעסיקים את חוקרי התלמוד הפילולוגיים-היסטוריים. לאורך מאמרו שוורץ שב ומעיר לקרבה הקיימת בין יצירותיהם הפנומנולוגיות של השל ושל סלובייצ'יק, השוואה המבהירה מדוע אין לשפוט את תמ"ה כיצירה פילולוגית-היסטורית. לדעת שוורץ, מתודה זו היא גם המאפשרת להשל לראות באגדה ובהלכה את ביטוייה השונים של אותה תודעה דתית, והוא מוסיף ומדגים כיצד היא אפשרה לו להבהיר בתמ"ה את התודעה המשיחית של חז"ל.

חנוך בן-פזי מקדיש את מאמרו לבחינת יחסו של השל למשיחיות, כשהוא רואה את גישתו לנושא כמושפעת דווקא מהגותו של הרמן כהן. המאמר "התקווה כמודל של ההיסטוריה: אברהם יהושע השל בעקבות הרמן כהן", מתרכז בניסוח משמעות ההיסטוריה בהגותו של השל, ובפרט בהבנתה כנעה לקראת העתיד. לאורה של טענה זו מתפרשות במאמר כמה טענות יסוד של השל, הן בספרו השבת הן בספרו תמ"ה והן בפרשנותו לאירועי זמנו, ולמשמעות השואה בפרט.

השוואה עומדת גם במוקד מאמרה של עינת רמון החותם את הקובץ. ואולם, במאמרה "פרגמטיזם יהודי: הרוע בהגותו של אברהם יהושע השל", טוענת רמון

27 א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 14.

שיש להבין את גישתו של השל לשואה (ובפרט לשאלת הצדקת האל העולה ממנה) דווקא על רקע הפילוסופיה הפרגמטיסטית האמריקנית, ובייחוד זו של וויליאם ג'יימס. גם רמון מתרכזת בניתוח תמ"ה, וטוענת שעצם הבחירה של השל להתרכז ברבי עקיבא וברבי ישמעאל, הרוגי המלכות, כמו גם העיסוק הרב שלו בשאלת יחסם לרוע, משקפת את עיסוקו בשואה.

באותן שנים שהשל עבד על כתיבת תמ"ה, החלה להתפתח התיאולוגיה הרדיקלית של "מות אלוהים" נוכח השואה, בייחוד בידי ריצ'רד רובינשטיין, תלמיד ה-JTS, ורמון רואה בתמ"ה תגובה לגישה זו. רמון מדגימה טענה זו באמצעות פרשנותו של השל בתמ"ה לעמדתו של רבי עקיבא בנושא, וטוענת כי השל מכריע בברור לטובת עמדה זו. לדעתה, הכרעה זו נובעת משיקולים פרגמטיסטיים, והיא משקפת את השפעתו של ג'יימס על השל. לבסוף, רמון מרחיבה את הדיון ועומדת על הדומה והשונה שבין ג'יימס להשל.

תודות

אחת הסיבות המשמחות אותי ביותר בהוצאת הקובץ שלפניכם היא שהוא מאפשר לי להודות כאן לראשי בית מורשה בירושלים. לפני כעשרים שנה, עוד בהיותי בחור ישיבה צעיר, הגעתי פעם לבית מורשה לשמוע את שיעוריו של פרופ' בנימין איש שלום, שיעורים שונים מאלו שנלמדו בישיבה. לא ידעתי אז שנסיבות שונות יובילו אותי להיות תלמיד מן המניין בבית המדרש, ולזכות להיות חלק מחבורת לומדים ייחודית. ודאי שלא העליתי אז על דעתי, שאפגוש שם את יצחק מאיר (כיום מוזיקאי מעולה), שאגלה את אהבתנו המשותפת להשל, ושנערוך שם ביחד בסוף שנת 2006 יארציט להשל (שספק אם נערוך בארץ בארבעים השנים הקודמות).

באותם ימים הייתי בראשית דרכי בלימוד הגותו של השל, ועמלתי על עיבוד עבודת המאסטר שלי לספרי איפה? והנה, במקביל החליט ד"ר אלון גושן-גוטשטיין, באותה עת ראש המכון לחקר מחשבת חז"ל שע"י בית מורשה, להקדיש את כנס העשור של המכון בסוף שנת 2007 לתמ"ה. התגייסתי אפוא בהתרגשות רבה לעזרה בארגון הכנס, ואף העברתי במסגרתו הרצאה שהתפתחה לאחר מכן לעבודת הדוקטור שלי. עם סיומו של הכנס עמלתי לשכנע את ראשי בית מורשה להוציא לאור קובץ מאמרים על בסיס הרצאות הכנס. הודות לתמיכתו ואמונו של הרב פרופ' יהודה ברנדס, ראש בית המדרש באותה עת וכיום נשיא מכללת הרצוג, הכריעה הנהלת בית מורשה להיענות להתלהבותי.

פרופ' איש שלום, נשיא בית מורשה, החליט לקחת על עצמו את עריכת הקובץ, ואני זכיתי לסייע על ידו.

פרופ' איש שלום ואנוכי עמלנו כבר לפני עשור על עריכת הקובץ, גייסנו את חברי המערכת ופנינו למגוון כותבים, בתקווה למצוא די חוקרים ישראלים שיוכלו לכתוב על השל. בתוך כמה חודשים הלך והתגבש קובץ מאמרים מכובד, אך כאמור הוא נותר במגירה עד כה.

ועם זאת, בית מורשה היה אז עבורי בית, ונהיה גם לביתו של השל. רק הודות לתמיכת בית מורשה יכול הייתי לעמול על עריכה ותרגום אוסף מאמריו ונאומיו של השל, **אלוהים מאמין באדם**, שראה אור בשנת 2012 בהוצאה משותפת של בית מורשה, מכון שכטר והוצאת דביר.

מציפים אותי עתה געגועים לימים הנפלאים ההם של הלימוד רחב־האופקים ועמוק־המחשבה שזכיתי לו בבית מורשה, ואני מודה מקרב לב לראשי בית מורשה על הזכות ללמוד לפנייהם ועל אמונם ותמיכתם בהנעת הבאת הגותו של השל לישראל בעשור האחרון.

הקובץ זוכה לראות עתה אור הודות ליוזמתו של פרופ' חנוך בן פזי ולהיענותו של פרופ' אבי אלקיים – גם הם מוריי, משנות לימודיי באוניברסיטת בר־אילן. הוצאת אידרא, בראשות פרופ' אלקיים וד"ר דפנא לוין, לקחה על עצמה את הוצאת הקובץ, ואני מודה לשניהם על עצם ההיענות, כמו גם על הטיפול המקצועי בכל תהליך ההפקה.

אני מודה מאוד גם לחברי המערכת האקדמית שטרחו ועמלו על שיפוט יסודי של המאמרים, ישנים כחדשים: פרופ' אלכסנדר אבן־חן, פרופ' משה אידל, פרופ' חנוך בן־פזי, פרופ' זאב הרוי, פרופ' שושנה השל, פרופ' אפרים מאיר ופרופ' דב שוורץ.

תודתי נתונה לד"ר אילנה שמיר על מסירותה ומקצועיותה שלא תסולא בפז במלאכת העריכה הלשונית ולד"ר דפנא לוין על עיצוב הכריכה המאירה. לבי מלא הודיה לשושנה השל, שרק הודות לתמיכתה החמה, עצתה הטובה, ורוחו של אביה השורה עליה, אני זוכה לסייע בהבאת הגותו של אביה לישראל.

בהזדמנות זאת, אני מבקש להודות לכל תלמידיי לאורך השנים, במכינת בית ישראל, במדרשת עין־פרת, במכינת עין־פרת, בבית מדרש חברותא, במכון כרם ובמכון שכטר. אם אין תלמיד אין מורה. רק הודות לשיחה שנוצרה בינינו, לאמון ולקשב ההדדי, חשתי שיש סיכוי להבאת השל לישראל.

שותפיי הקרובים וחבריי הנאמנים, רק אתם יודעים עד כמה אני מוקיר
תודה על תמיכתכם.
משפחתי הקרובה, אילו פי מלא שירה כים... אין אני מספיק להודות לכם...

דרור בונדי

ירושלים, סוכות תשע"ט